

ЛІТОПИСНА ТЕРЕБОВЛЯ: ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ

В статті розглядаються етапи формування літописної Теробовля: від культури Лука-Райковецької, коли городище на Замковій Горі було обцинним центром до розвинутого етапа давньоруської культури у XII-XIII ст., коли Теробовля стала центром удільного князівства, мегаполісом з розвинутою структурою.

Ключові слова: Теробовля, Лука-Райковецька культура, городище, удільне князівство

Теробовлянське князівство неодноразово згадувалося у літописних джерелах XI-XIII ст. у зв'язку з різними історичними подіями, що відбувалися на території Давньоруської держави.

Перша згадка про Теробовлю як місто датується 1097 р. у зв'язку з Любецьким з'їздом князів, на якому підтвердили права братам Ростиславичам Володареві та Васильку на Перемишль та Теробовлю [7, 146]. Наступна звітка про Теробовлю фіксується під 1144 роком, коли великий князь київський Всеволод Ольгович посварився з князем галицьким Володимирком Володаревичем, в результаті чого великий князь київський відібрав у нього ряд міст, в тому числі Микулин [7, 196]. Ще одна згадка про Теробовлю пов'язана з битвою київського князя Ізяслава Мстиславовича проти Ярослава Галицького у 1154 р. В цій битві галицькі бояри програли незважаючи на свою численну перевагу [7, 259-260]. Наступна літописна згадка про Теробовлю датується 1209 роком – в Теробовлі сів Ізяслав, син Володимира Ігоровича, що став князем у Галичі [7, 371].

Зразу чотири міста згадуються у Літописі Руському під 1211 роком, коли на території Західного Поділля діяв князь краківський Лешко (Лестько) Білий. Це – Теробовля, Збараж, Моклеків і Биковен: «Але потім же Лестько не зміг узяти Галич і, пішовши, спустошив він довкола Теробовля, і довкола Моклекова, і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і руссю. І взяв він здобич велику і вернувся в Ляхи» [7, 374].

Останній раз згадка про Теробовлю датується 1227 роком у зв'язку з подіями навколо Галича між королем угорським Андрієм та князем Мстиславом Мстисловичем [7, 382].

Першим дослідником княжої Теробовлі був відомий краєзнавець Л.Чачковський в 30-х роках ХХ ст., який дав опис городища на Замковій Горі, його план, характеристику околиць та локалізував князівський дитинець саме на Замковій Горі [9, 249]. Підняте ним питання місцезнаходження Теробовлі було дискусійним до 1984 р. Дослідники Я.Пастернак [12, 26-27], І.Свешніков [19, 11], П.Раппопорт [14, 24-25] через відсутність давньоруського культурного шару на замковому подвір'ї та через те, що згідно згадок у літопису Теробовля розміщала на р. Серет, вважали, що князівське місто розташовувалось при злитті рік Гнізна і Серет, на городищі біля с. Семенів (Зеленче), в урочище Замчище. Можливо, дослідники вивчали культурний шар поблизу кам'яних стін замку, де давньоруський культурний шар був втрачений пізнішим будівництвом.

В центральній частині замкового подвір'я поблизу колодязя давній культурний шар зберігся. Він був насичений фрагментами ліпної кераміки культури луки райковецької та раннього етапу давньоруської культури. У 2011 році тут було досліджене напівземлянкове житло з типовою пічкою- кам'яною, що датується початком Х ст.

У 1996-1997 роках дослідженнями експедиції НДІ «Укрзахідпроектреставрація» на території замку біля північних стін виявлено фрагменти кераміки культури луки райковецької, Х-XI, XII-XIII ст. [11, 138; 10]. Крім того, знайдено залишки оборонних стін Х-XI ст. та другої половини XIII ст. (рис. 3) [11, 138-139].

Дослідження Б.О.Тимощука та І.П.Русанової у 1984 р. дали відповідь на основні питання: місце локалізації дитинця княжої Теробовлі і чому в літописах Теробовля знаходилась на р. Серет. В результаті досліджень давньоруських пам'яток в самій Теробовлі (городище, три поселення-супутники, торговий посад в долині р. Гнізна, церкви св. Параскеви П'ятниці в Садиках та церкви св. Миколая в історичному центрі сучасного міста) та в її найближчих околицях – торгова пристань (с. Семенів (Зеленче), давній монастир з культурним шаром XII-XIII ст. (с.

Підгора), Б.О.Тимощуком запропоновано модель міста-мегаполіса [21, 57-59]. Ця теза була доповнена під час наступних досліджень культурного шару міста.

Топографія літописної Теробовлі

Виникнення давньоруського городища в м. Теробовля на Замковій Горі пов'язують з іменем князя Василька Теробовлянського. Однак, коли князь Василько Ростиславович отримав права на Теробовлю, місто вже існувало. В кінці IX - на початку X ст. на Замковій Горі вже існував общинний центр, що складався з городища (уроч. Замкова Гора), поселення-супутника (уроч. Замкова Гора, городи), укріпленого поселення (уроч. Замкова Гора, ліс), двох відкритих поселень – східніше та нижче Замкової гори, на мисоподібному правому березі р. Гнізна (вул. Тернопільська) та на межі сучасної Теробовлі та с. Кровінка Теробовлянського району (рис. 1). Перші оборонні вали на городищі були споруджені ще у ранньозалізному часі для городища-сховища (стосується 3 і 4 валів згідно плану, рис. 2,2). Другий (від стрілки мису) за планом вал датується X ст. X ст. датується і залишки оборонної стіни на замку (за Р.Могитичем). Як справедливо вказує Б.О.Тимощук, на крайній стрілці мису був збудований князівський палац з двором, який від сакральної частини відділявся оборонною спорудою, можливо, валом, залишок якого досліджувався у 1996-97 роках [11, 138-139, рис. 3]. Між сучасними 1 і 3 валами розміщувалась сакральна частина. Свідченням цього є досліджений автором довгий будинок кінця IX початку X ст. (рис. 4, 3). Він розміщувався перпендикулярно до пізнішого 2 валу, вузькою частиною направлений на північ – південь, розмірами 10 x 3 м, глибиною 0,3 м від давньої поверхні. Будинок був наземний, каркасно-стовпової конструкції. На підлозі зафіксовані три відкритих вогнища, перше і третє були вогнуті в перерізі, одне – на рівні підлоги. Біля них знайдено кістки тварин, брусок, дві глиняні округлі намистини з наскрізними отворами, кістяну проколку, фрагменти ліпного горщика з пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю вінчика. На вогнищі 3 крім традиційних вугликів, золи, фрагментів кераміки кінця IX - поч. X ст. зафіксовано кальциновані кісточки. Довкола вогнища підлога була густо підсипана вугликами.

Синхронним з шаром Лука-Райковецької культури на городищі є поселення в урочищі Замкова Гора (ліс) [9]. Воно складалося з 17 западин і відокремлювалося від городища дугоподібним валом з ровом довжиною 130 м. Вал починався біля струмка і тягнувся по схилу вгору. Його продовження простежується по східному схилі мису, але й там він теж частково порушений карстами. Згідно з планом Л.Чачковського, він відділяв вузьку частину мису від вододілу. Вал був побудований за типовою для оборонних укріплень цього часу системою – на добре утрамбованій материковій платформі будувалася кам'яна кріпідка висотою 0,4 м, шириною 1,6 м. Кріпідка складалася з необроблених каменів вапняку, щільно покладених один на одне без зв'язуючого розчину. Між каменями кріпідки знайдено фрагменти ліпної і гончарної кераміки та кістяну проколку [9, 253, рис. 4]. Край кріпідки, що стикувався з порожнистими клітями, був викладений з великого каміння. Кліті були каркасно-стовпової конструкції. Вони могли мати господарське або житлове призначення, хоч опалювальних споруд не знайдено. Конструкція перекривалася шаром гумусованої землі, товщиною 0,6 м, поверх якого фіксувався шар жовтої материкової глини, товщиною 0,4 м. Зверху вал перекривався темно-сірим лісовим ґрунтом. Загальна висота валу від рівня материка становить 1,45 м, глибина рову – до 1,0 м. Конструкція валу була характерна для оборонних споруд IX-X ст. (Ревно ІБ) [20, 41, рис. 23].

З метою додаткового датування поселення дослідниками Р.Миською та Я.Погоральським досліджено заглиблене житло з піччю-кам'яною кінця IX - першої половини X ст., розташоване недалеко від валу [9, 260-264].

Синхронним з цими пам'ятками виявилось поселення по вул. Тернопільській. Тут зафіксовано напівземлянкове житло з розваленою пічкою-кам'яною в північно-східному куті, каркасно-стовпової конструкції і недалеко від нього господарську яму з цілим ліпним горщиком культури Лука-Райковецька з кістками курки всередині. X ст. датується ще одне поселення на лівому березі Гнізни по вул. Чайковського (рис. 5, 6).

У середині X ст. в сакральній частині городища споруджується сакральний вал (другий вал), що перекриває більш ранній довгий будинок. Висота валу 1 м, на його пласкій частині споруджений кам'яний майданчик-вівтар, ширина площадки складала 1,7 м (рис. 4, 1,2). Камені, з яких складався майданчик, були дуже перепалені, що свідчить про часте використання вогню. На кам'яній поверхні майданчика знайдені фрагменти кераміки X ст., кістки великої рогатої худоби, свині, оленя, кам'яне пряслице. З напільної сторони прилягав рів. Про культовий характер цього валу свідчить ще один довгий будинок-континна, але вже X-XI ст., що примикав до валу з внутрішньої сторони. Вдалося дослідити лише невелику частину цієї споруди. Вона була зорієнтована вузькою стороною в напрямку північ – південь. Ширина збереженої частини складала 3,8 м. Будівля мала каркасно-стовпову конструкцію, долівка була земляна, вкрита

пласкими камінчиками. На підлозі знайдено фрагменти гончарного та ліпного посуду, кістки великої рогатої худоби. В ніші стіни, що прилягала до валу зафіксовано кістяк літнього чоловіка, що лежав на спині, головою на захід. Супроводжувальних речей не зафіксовано. Поховання впритул примикало до валу і перекривалося шаром пізнішої реконструкції.

Наступна реконструкція оборонної системи Теремовлі здійснювалась під час правління князя Василька, ймовірно, в кінці XI на початку XII ст. Це прослідковується в поновленні оборонної системи дитинця. Хронологічно першим був поновлений другий вал. Він був підсипаний до 3 м, на його вершині збудовані дерев'яні оборонні стіни, від яких фіксувалися залишки колод, а також обгоріле дерево та вугілля у рові (рис. 4, 1) [23, рис. 7, 9; 22, 125]. З внутрішнього боку валу прилягали житлово-господарські кліти для дружинників, шириною понад 3 м. Під час реконструкції валу був розширений (до 7-8 м) та поглиблений (до 1,8 від давньої поверхні) рів [18, 18].

Перший (за планом) вал зазнав кілька реконструкцій: перша пройшла у XII ст., остання у другій половині XIII ст. [18, 16-17; 8, 314]. Вал був залишком укусу, яким була підсипана дерев'яна оборонна стіна. Основу стіни складали порожнютілі жилі опалювальні кліти для дружинників. Подібні кліти зрубної конструкції (розміри: довжина 5,75 м, ширина не визначена) досліджені автором під час археологічних розкопок окольного міста літописного Шумська в урочищі Городище. Вони опалювалися за допомогою глинобитної печі (діаметр 1,02 м, висота збереженої частини бортиків 12 см) [25, с. 139, 140, рис. 2].

Безумовно, в систему оборони були включені вали ранньозалізного часу. Зовнішній вал мав довжину 3500 м і своїми кінцями сягав обривистих схилів Замкової Гори. До кінців цього валу примикали ескарповані схили Замкової Гори, що тягнулися від кінця мису до валів. Ці ескарпи були підсилені дерев'яною стіною, залишки якої були знайдені Прикарпатською археологічною експедицією РАН [18, 20]. До городища з півночі примикали два відкритих поселення-супутники в уроч. Замкова гора (городи) і в уроч. Черпало та зі сходу поселення на вул. Тернопільська. Ще одне поселення X-XI ст. фіксується по правому березі Гнізни по вул. Чайковського (Теремовля VI).

Підйом Теремовлі співпадає з XII-XIII ст. (рис. 5, в). Це пов'язано з кількома факторами. По-перше, з активною внутрішньою політикою князя Василька Теремовлянського та його послідовників. В цей період місто розширяється, про що свідчить збільшення кількості пам'яток цього періоду на території сучасного міста Теремовлі. Вони розташовані як по правому, так і по лівому берегах Гнізни та Серету. І не лише в самій Теремовлі, але й в околицях. З'являються нові пам'ятки (Кровінка III, Кровінка V, Теремовля VIII, Підгора I, II, III, Залав'є I, Плебанівка II, Семенів I (Зеленче (пристань), продовжують існувати старі (Теремовля I, III, V, VI, VII, IX). В сучасній історичній частині по лівому березі Гнізни також зафіксовані фрагменти кераміки XII-XIII ст. Ядром міста, як і раніше, була Замкова Гора, де спостерігається потужний культурний час цього часу. Поновлюються стіни князівської частини городища [11, 138-139, рис. 3]. Проводиться ще одна реконструкція першого валу [8, 314]. Дослідженнями Р.Миськи в сакральній частині городища (за Б.О.Тимощуком), на майданчику між 1 і 2 валами, на глибині 0,8 м від денної поверхні виявлено жіноче поховання, орієнтоване головою на захід. Біля черепа, на відстані 15 см знайдено оберненокінцевозагнуте скроневе кільце з обома заокругленими кінцями. На лобовій частині черепа мало місце ще одне подібне скроневе кільце [9, 265], але вже іншого типу – один кінець загнутий в трубочку, другий заокруглений. Датуються вони серединою XII-XIII ст. Фіксація давньоруського поховання додатково свідчить про те, що за першим валом існувала сакральна частина, де відправляли дохристиянські та християнські культові обряди та ховали померлих. За четвертим валом в урочищі Замкова Гора (городи) функціонувало поселення-супутник, де зафіксовано культурний шар, плями від споруд, перепалені камені від печей-кам'янок X-XI ст., печина від зруйнованих глинобитних печей XII-XIII ст. (рис. 2) [18, 21]. Цікаве виробниче приміщення знайдено там же у 1987 році [24, 96-101; 26, 237]. Підкліть наземної, ймовірно, зрубної будівлі глибиною 1,1 м, розмірами 3,9x3,3 м. З двору у підкліть йшов окремий хід, що не був зв'язаний з верхнім поверхом. До неї вели три широкі сходинки (довжина входу 2,35 м, ширина 1,35 м, висота сходинок 0,10-0,15 м, глибина котловану до 1-ї сходинки 0,7 м). Судячи з висоти входу, на першу сходинку спускалися драбиною. В північно-західній стіні підкліті споруджена нішоподібна піч розмірами 1,2x0,75 м, висота від череня до склепіння печі 0,6 м. Піч знаходилась у північній стіні котловану, з правої сторони від входу і була повернута устям до нього, що є характерним для жител центральної та західної частини Київської Русі у XII-XIII ст. [15, 141]. Перед пічкою мала місце неглибока припічна яма, яка плавно переходила у черінь (0,2 м від рівня підлоги). Найцікавішою тут була знахідка рідкісного і нехарактерного для Західного Поділля посуду – сфероконусу. Це мініатюрна посу-

динка з вузьким горлом, товстими стінками та товстим і звуженим дном для перенесення або перевезення цінної сипучої або рідкої речовини, або, можливо, для зберігання ртутних препаратів, що широко використовувались у виробництві металу, медицині та у косметичці. Вона стояла під стіною підкліті в спеціально зробленій для неї ямці. Подібний посуд характерний для південних та східних сусідів Давньоруської держави: масово його знаходять у другій половині XIII-XIV ст. у Волзькій Болгарії (Болгар, Біляр), Північному Кавказі, Середній Азії, Молдові та Білгороді-Дністровському [3, 92-95; 17, 280-284; 5, 201-203]. Поява подібного посуду в Молдові (Костешти, Старий Орхей) [13, 211; 1, 171-174] та Білгороді-Дністровському [6, 60-63] пов'язана із золотоординським періодом.

У XII-XIII ст. кількість пам'яток в околиці Теревовлі значно збільшується (рис. 5, в). В цей час фіксуються невеликі поселення, що розташовувались на першій-другій надзаплавній терасах р. Гнізни, невеликі за площею, що часто були пов'язані з виробничою діяльністю та транспортуванням готової продукції до пристані в Семенові (Зеленче), яка, скоріш за все, виконувала не лише роль перевалочної бази, де складувалися товари та доставлялися на кораблі. Ймовірно, тут була зосереджена князівська фіскально-митна адміністрація. Навколишні села XII-XIII ст. (Зеленче I, Зеленче II, Залав'є I, Семенів II, Семенів IV) обслуговували потреби вищезгаданої адміністрації у продуктах харчування чи робочий силі. Цим пояснюється певна концентрація поселень та курганних та ґрунтових могильників (Зеленче III, Семенів III, Підгора II, Підгайчики IV) на відносно невеликій території. А городище в урочищі Костюлик (Підгора I), розташоване на високому березі р. Серет, звідки хороший огляд на відстань до 20 км, виконувало сторожову функцію і попереджало не лише сусідні села, працівників городища-пристані, але й князівську резиденцію в Теревовлі про небезпеку з півдня. Поруч з сторожовою фортецею знаходиться Угорницький монастир (Підгора III), звідки завжди можна було подати дзвоном знак про небезпеку. Ймовірність того, що на місці Угорницького монастиря існував у давньоруський період монастир досить висока. На території сучасного Угорницького (Підгорянський) монастиря зафіксований культурний шар XII-XIII ст. Ще у XVII ст. (1633 р.) тут вже був діючий монастир, якому король Ян Казимір надав грамоту [4, 158]. Цей монастир обслуговував духовні потреби населення городища-пристані та прилеглих до нього сіл. Навпроти монастиря у 1876 р. А.Кіркор розкопав 5 підкурганних давньоруських поховань з трупопокладенням, орієнтованих головою на захід та одне з трупопокладенням [16, 71, рис. 10; 2, 246-259]. Всі поховання датуються XII-XIII ст. У 1956 р. І.К.Свешніковим відкрито інгумаційний могильник XII-XIII ст., де досліджено безінвентарне поховання підлітка, що було орієнтоване головою на захід (Зеленче III) [19, 12].

Отже, підґрунтям княжої Теревовлі були пам'ятки культури Лука-Райковецька, навколо яких сформувалося те ядро, що надалі переросло в князівський адміністративний центр з розвинутою приміською структурою. До пізньої фази культури Лука-Райковецька (IX – поч. X ст.) належать пам'ятки городище Теревовля I, поселення Теревовля IV, Теревовля IX, Кровінка II. X-XI ст. датуються городище Теревовля I, поселення Теревовля II, Теревовля III, Теревовля V, Теревовля VI, Теревовля IX. XII-XIII ст. - городища Теревовля I, Підгора I, поселення Теревовля III, Теревовля V, Теревовля VIII, Теревовля X, Кровінка V, Плебанівка II, Семенів II, Семенів IV, Зеленче I-II, Залав'є I, городище-пристань Семенів (Зеленче) I, Угорницький монастир, курганні (Семенів III, Підгайчики IV, Підгора II) та ґрунтовий (Зеленче III) могильники.

1. *Абызова Е.Н.* К вопросу о сфероконусах из Старого Орхей и Костешт //Археологические исследования в Молдавии 1977-1978 гг. – Кишинев, 1982. – с. 171-174.
2. *Власова Г.М.* Бронзовые изделия XI-XIII вв. из с. Зеленче //Материалы по археологии Северного Причерноморья. - 1962. - Вып. 4. - с. 246-259.
3. *Город Болгар.* Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988.
4. *Городиський Л., Зінчишин І.* Мандрівка по Теревовлі та Теревовлянщині. Історичний нарис - путівник. – Львів, 1998. – 293 с.
5. *Джанполадян Р.М.* Сфероконические сосуды из Двмна и Ани//СА. – 1958. - № 1. – с. 201-203.
6. *Кравченко А.А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV вв.) – К., 1986.
7. *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – К., 1990. – 590 с.
8. *Миська Р.* Літописний Теревовль у світлі літописних джерел //МДАПВ. – Львів, 2010. – с. 313-323.
9. *Миська Р., Погоральський Я.* Археологічні дослідження у Теревовлі //Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – випуск 9. – с. 249-268.
10. *Могитич Р., Лагуш З., Ягодинська М.* Звіт про архітектурно-археологічні дослідження

Теребовельського замку за 1996, 1997 рр. – Львів, 1998. - Рукопис.

11. *Могитич Р. І.* Теребовля (штрихи історичної топографії) //Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип. 1. – с. 132-141.

12. *Пастернак Я.* Стародавні часи Теребовельщини //Історико-меморіальний збірник «Теребовельська Земля». – Нью-Йорк, Сідней, 1968.

13. *Полевой Л.Л.* Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. – Кишинев, 1969.

14. *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западно-руських земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. – 241 с.

15. *Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище //САИ. - Л., 1975. - 179 с

16. *Ратич О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 95 с.

17. *Ртвеладзе Э.В.* Сфероконические сосуды из Маджары// СА. – 1974. - № 4. – с. 280-284.

18. *Русанова И.П.* Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИААН СССР в 1984 году// Архів ІА НАН України. – 1984/97. – 68 с.

19. *Свешников І.К.* Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр.// Археологічні роботи музею в 1952-1957 рр. – Львів, 1959.

20. *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – 205 с.

21. *Тимошук Б.О.* Дослідження давньоруської Теребовлі//Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Камянець-Подільський, 1985. - с. 57-59.

22. *Тимошук Б.О.* Теребовль – місто Галицької Русі.//Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – с. 124-127.

23. *Ягодінська М.А.* Отчет об археологических раскопках Древнерусской археологической экспедиции около г. Теребовля, уроч. Замкова Гора, уроч. Черпало, с. Крутилов Гусятинського району, уроч. Бабина долина и разведки в Бучачском и Козовском районах Тернопольской области в 1987 году. – Тернополь, 1988. – Рукопись. – 67 с.

24. *Ягодінська М.О.* Давньоруське житло на підкліті з Теребовлі// Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. - Тернопіль, 1999. - с. 96-101.

25. *Ягодінська М.* Попередні підсумки дослідження літописного Шумська//Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. - с. 137 - 141.

26. *Ягодінська М.* Ювелірні вироби давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області)//Археологія Правобережної України. – К., 2010. – Випуск 2. – с. 235-248.

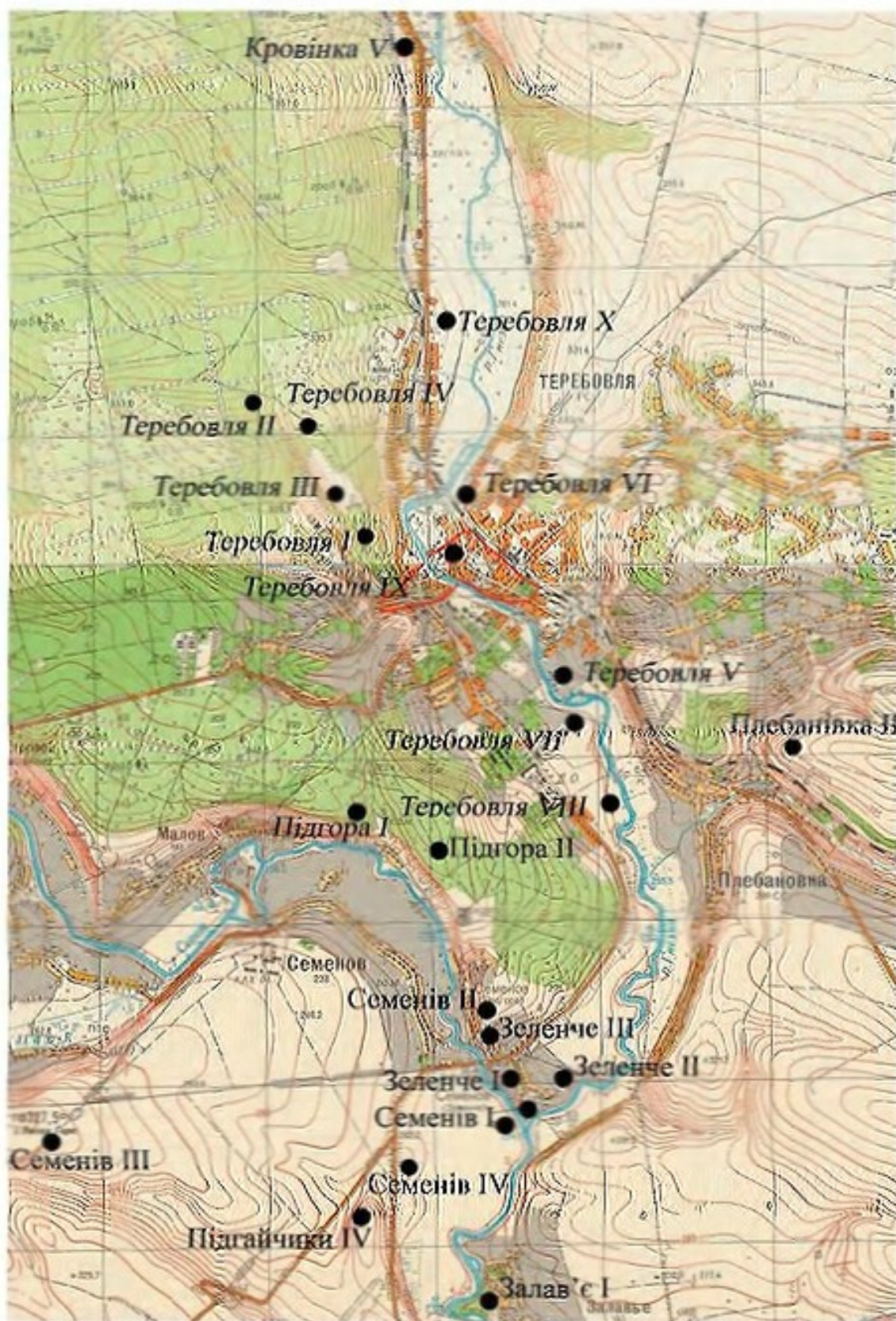

Рис. 1. Давньоруські пам'ятки літописної Теребовлі.

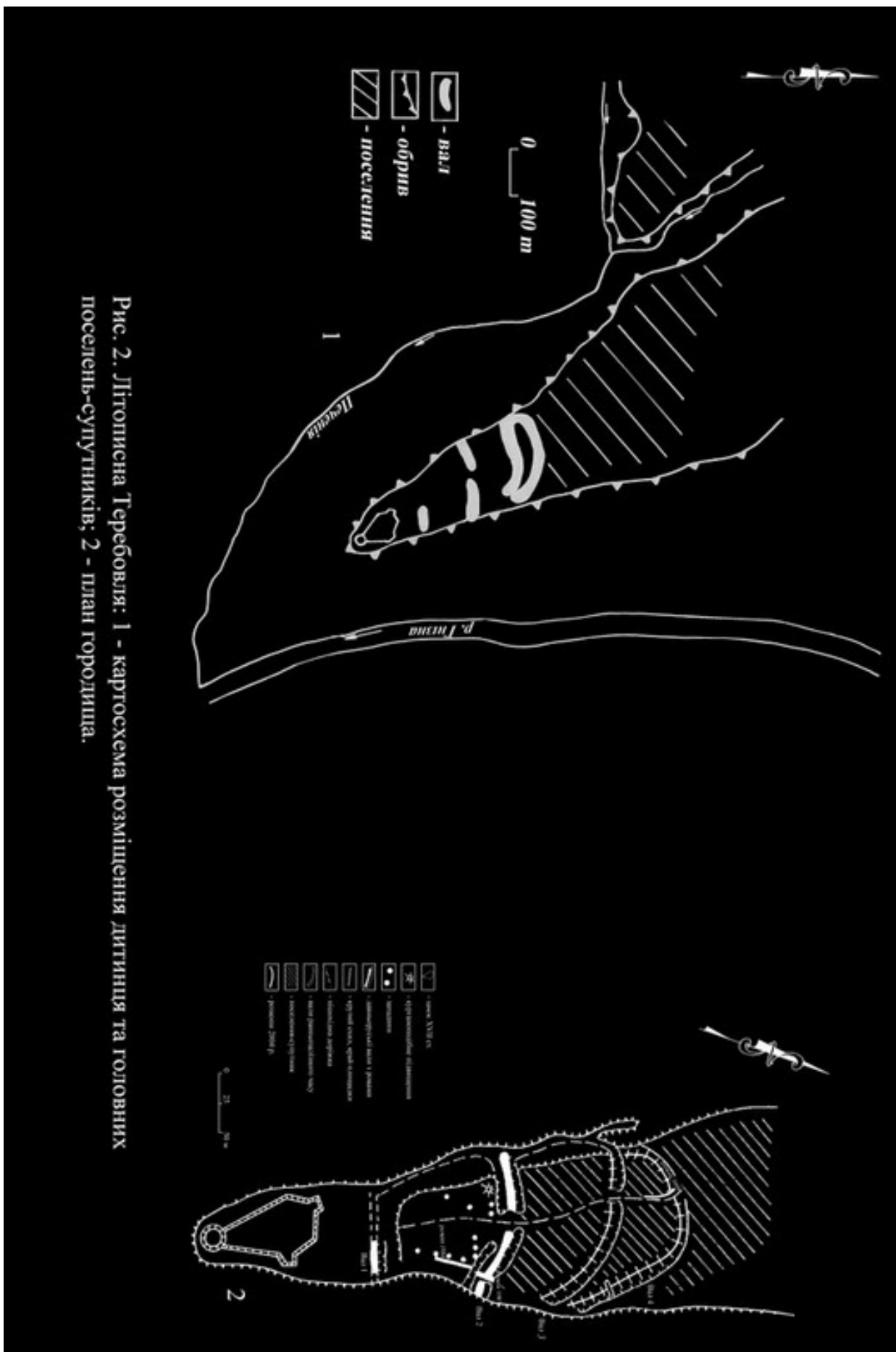

Рис. 2. Літописна Теребовля: 1 - картосхема розміщення ДИТИНЦЯ та ГОЛОВНИХ поселень-супутників; 2 - план городища.

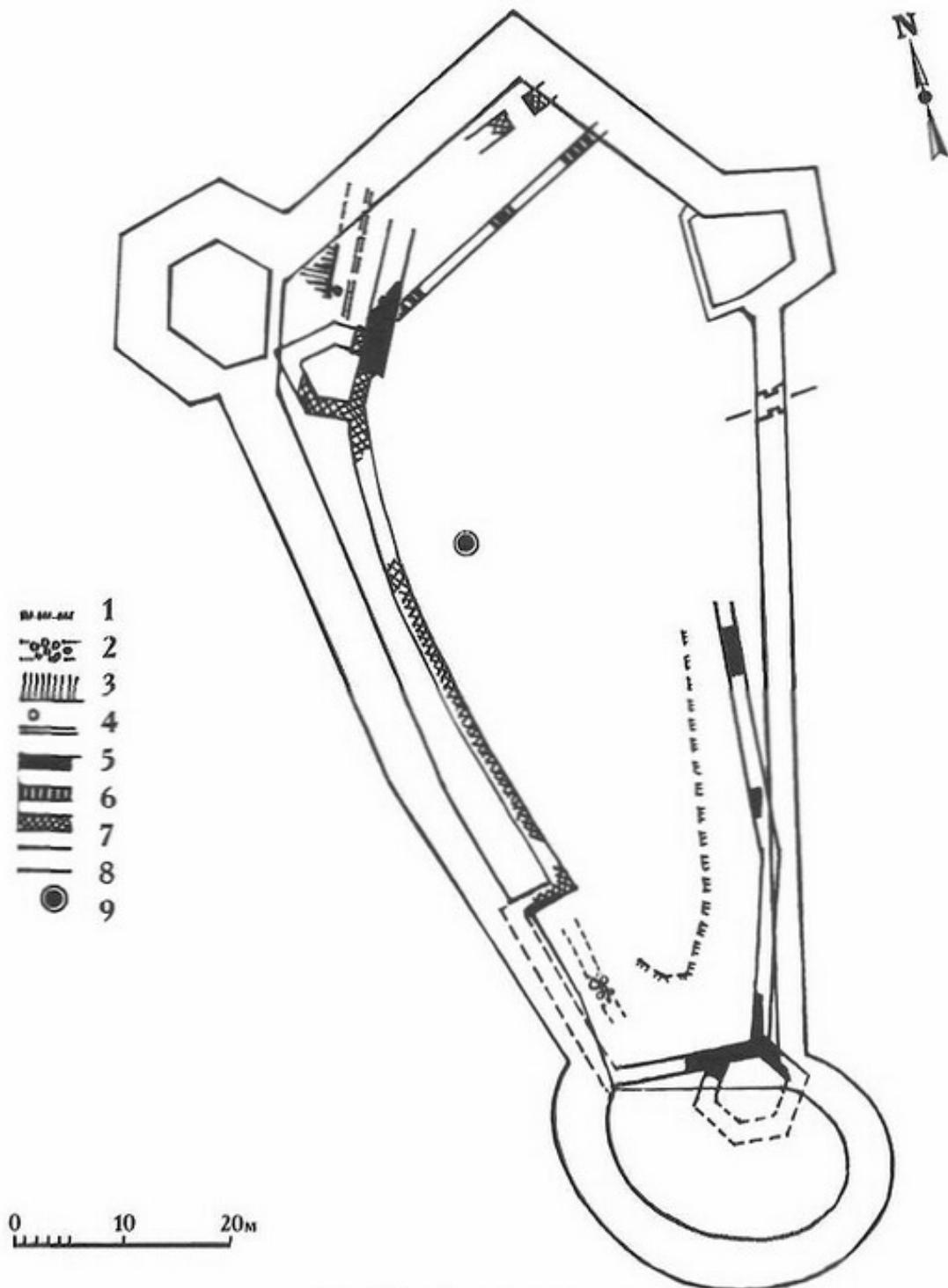

Рис. 3. Тербовлянський замок:

1 - терасування материкової кам'яної плити (VIII-V ст. до н.е.); 2 - кам'яна платформа валу (VIII-V ст. до н.е.); 3 - оборонний рів (VIII-V ст. до н.е.); 4 - сліди дерев'яних оборонних стін X-XI ст.; 5 - Мури II пол. XIII ст.; 6 - Мури II пол. XIV ст.; 7 - мури 1534 р.; 8 - мури існуючого замку 1631 р.; 9 - замковий колодязь. (мал. Р.Могитича)

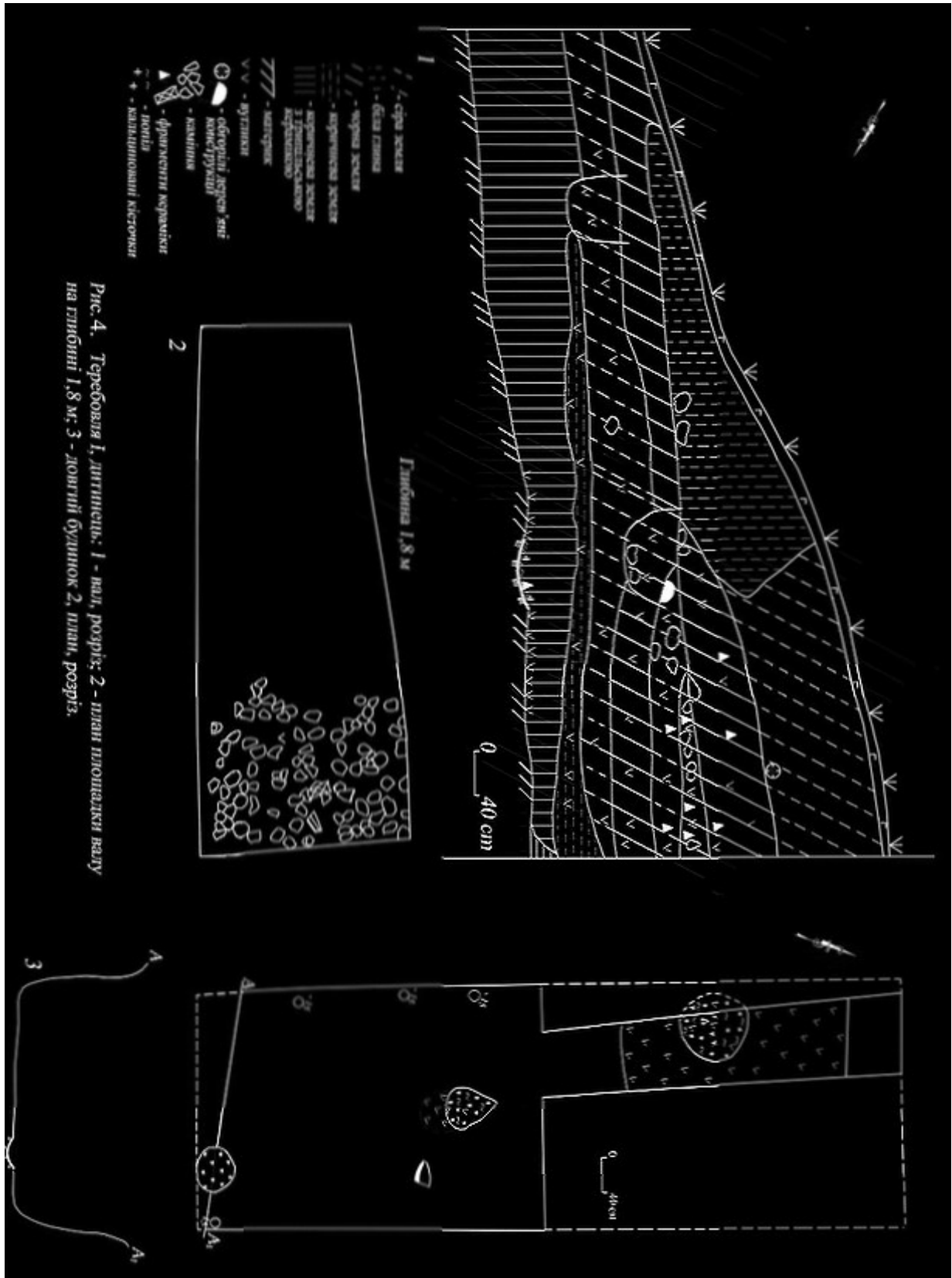

Рис. 4. Тербова I, дитинище: 1 - вил, розріз; 2 - план площадки валу на глибині 1,8 м; 3 - довгий будинок 2, план, розріз.

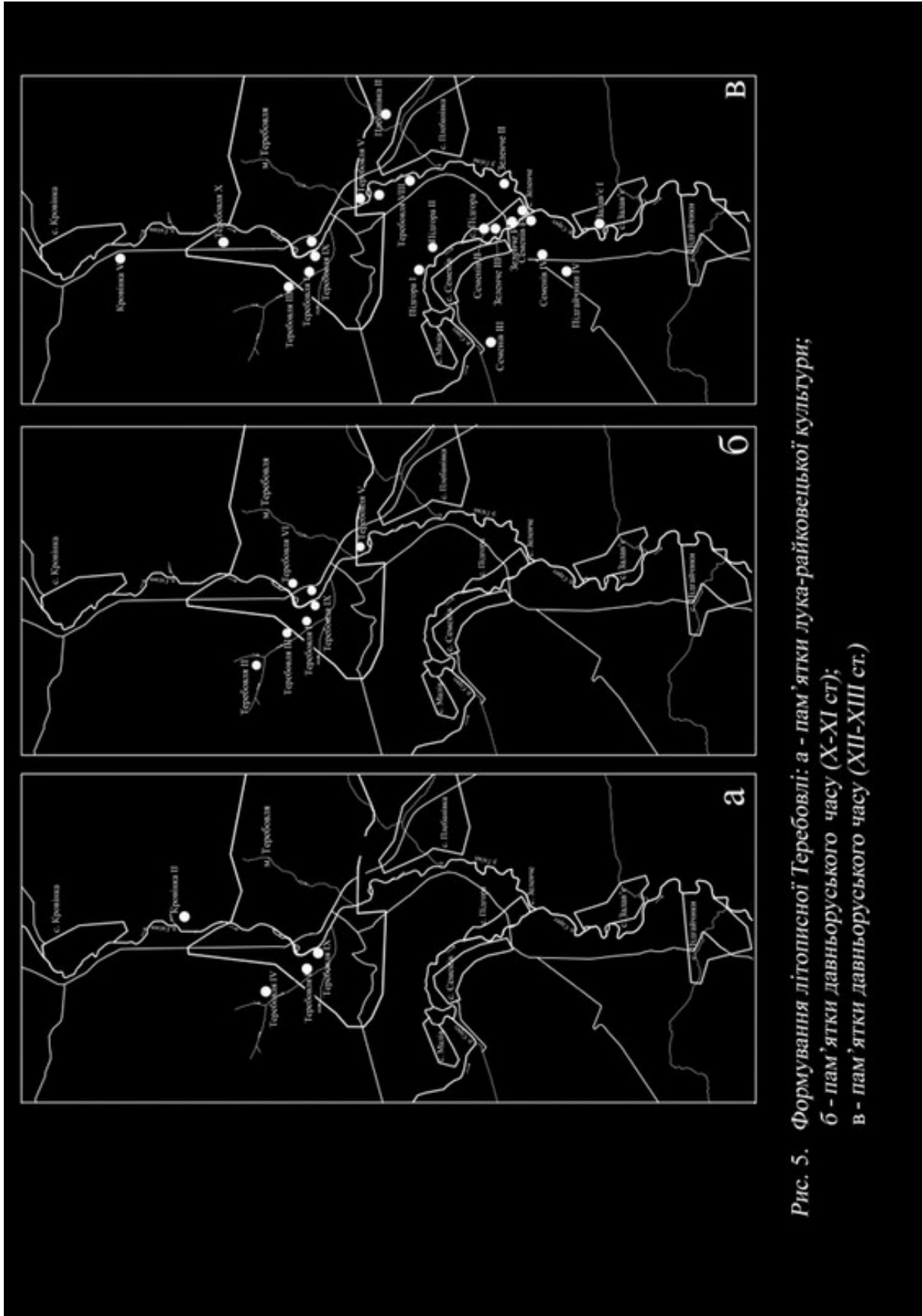

Рис. 5. Формування літописної Теробівлі: а - пам'ятки лука-райковецької культури; б - пам'ятки давньоруського часу (X-XI ст.); в - пам'ятки давньоруського часу (XII-XIII ст.)